

Validation of the Book “‘Irshād al-Quloub ilā al-Sawāb”

Seyed Mohammadreza Hoseinia¹ | Mahdi Mahmoudi²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Islamic studies and Theology, Ilam University, Ilam, Iran. Email: m.hoseinia@ilam.ac.ir
2. PhD Student, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Islamic studies and Theology, Ilam University, Ilam, Iran. Email: m.mahmoodi@ilam.ac.ir

Abstract

The book "'Irshād al-Quloub ilā al-Sawāb," by the great Shiite scholar Hassan bin Abi al-Hassan Muhammad Daylamī on ethics, contains sermons and advices from the Qur'an, Hadith and early scholars, which has been praised and concerned by Shiite scholars. Since the most important feature of the book is its warm, eloquent and effective expression in preaching and teaching, it seems that it can be a valuable source in the field of education. Accordingly, this paper mainly aims to evaluate its validity, based on the question: "What is the level of validity of its hadiths?" This research analyzes the book 'Irshād al-Quloub based on the descriptive-analytical method. Findings reveal that, in addition to the author's pleasant talking method, hadiths of the book have been collected through the criterion of narrative fame. Also, due to some narrative weaknesses within the book, it ranks in the third place among Shiite books.

Keywords: Validation, 'Irshād al-Quloub, Daylamī, Criteria.

Cite this article: Hoseinia, S. M., & Mahmoudi, M. (2024). Validation of the Book “‘Irshād al-Quloub ilā al-Sawāb”. *Quranic Researches and Tradition*, 56 (2), 445-467. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2023.355699.670149>

Article Type: Research Paper

Received: 25-Apr-2023

Received in revised form: 21-Nov-2023

Accepted: 30-Dec-2023

Published online: 18-Mar-2024

اعتبارسنجی کتاب «ارشاد القلوب الی الصّواب»

سید محمدرضا حسینی نیا^۱ | مهدی محمودی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.
رایانامه: m.hoseinia@ilam.ac.ir

۲. دانشجوی دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. رایانامه:
m.mahmoodi@ilam.ac.ir

چکیده

ارشاد القلوب الی الصواب اثر عالم بزرگ شیعه حسن بن ابی الحسن محمد دیلمی در موضوع اخلاق است که در بردارنده مواعظ و نصایح از قرآن و حدیث و بزرگان گذشته است که علما و دانشمندان شیعه آن را مورد ستایش قرار داده و به آن اعتماد نموده‌اند. باتوجه به اینکه مهم‌ترین ویژگی این کتاب، بیان گرم، شیوا و اثربخش در واعظی و پندآموزی است، به نظر می‌رسد این کتاب می‌تواند منبع ارزشمندی در زمینه پندآموزی باشد. از این رو اعتبارسنجی کتاب ارشاد القلوب، هدف اصلی این نوشتار است. اکنون این سوال مطرح است که احادیث موجود در این کتاب در چه درجه‌ای از اعتبار قرار دارد؟ پژوهش حاضر به منظور پاسخ به این سؤال با روش تحلیلی توصیفی به بررسی کتاب ارشاد القلوب پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این کتاب علاوه بر شیوه سخن‌وری دلپذیر مؤلف، احادیث کتاب با ملاک شهرت روایی گردآوری شده و با توجه به ضعف‌هایی که در آن وجود دارد، جزء کتب در رتبه سوم شیعی به شمار می‌رود.

کلیدواژه‌ها: اعتبارسنجی، دیلمی، شاخص‌ها، ارشاد القلوب.

استناد: حسینی نیا، سید محمدرضا، و محمودی، مهدی (۱۴۰۲). اعتبارسنجی کتاب «ارشاد القلوب الی الصّواب». پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۶ (۲)، ۴۴۵-۴۶۷.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰ DOI: <https://doi.org/10.22059/iqst.2023.355699.670149>

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸

مقدمه

ارشاد القلوب یکی از منابع معتبر شیعه در زمینه موعظه، خطابه و تبلیغ و خودسازی است؛ مؤلف آن حسین بن الی الحسن دیلمی عالمی فاضل، محدثی کامل، عارفی عامل و صالح (حر عاملی، بی‌تا، ج ۲ / ۷۷) قرن هشتم هجری است که در علوم بسیاری از جمله فقه، حدیث، عرفان، مغازی و سیره، صاحب‌نظر بود (امین، ۱۴۰۳، ج ۵ / ۲۵۰) و صاحب آثار دیگری از جمله «غرر الأخبار و درر الآثار»، «اعلام الدین فی صفات المؤمنین»، «الاربعون حدیثاً» است. پدر بزرگوار دیلمی «ابوالحسن محمد بن علی بن عبدالله بن ابی الحسن دیلمی»، شهید اول و فخر المحققین از اساتید وی به شمار می‌روند (دیلمی و رضایی، ۳ / ۱). همچنین از مهم‌ترین شاگردان ایشان نیز می‌توان به ابوالعباس احمد بن فهد حلی (متوفای ۸۰۱) (ابن فهد حلی، ۲۵۲) و شیخ محمد گیلانی (دیلمی و مسترحمی، ۱۲ / ۱) اشاره نمود.

دیلمی کتاب ارشاد القلوب خود را در دو جلد در نصاب، مواعظ و فضایل و مناقب و شرح مقامات ائمه اطهار (ع) نگاشته است.

در مورد کتاب ارشاد القلوب آنچه از اهمیت ویژه برخوردار است، شیوه گرم و اثربخش نویسنده در واعظی است و هنگامی که با آیات قرآن و کلام روح‌بخش ائمه آمیخته شده، آن را به نمونه‌ای کم‌نظیر در وعظ و پنددهی تبدیل کرده است. همچنین استفاده استادانه دیلمی از کلام سایر بزرگان، استفاده از اشعار و بیان حوادث و وقایع مرتبط در کنار شیوه باب‌بندی فصول کتاب، خواننده را بیشتر محظوظ می‌گرداند. اگرچه رویه اصلی کتاب عدم ذکر مصادر است و همچنین برخی نیز در استناد جلد دوم کتاب به دیلمی تشکیک وارد کرده‌اند، اما این موارد هم نتوانسته است از اثربخشی این کتاب میان دانشمندان بکاهد؛ به‌گونه‌ای ردپای آن را می‌توان در آثار نویسندگان جوامع حدیثی متأخر از دیلمی از جمله علمای صاحب‌نام مانند صاحب بحار و صاحب وسائل الشیعه یافت که آن را ستوده و به آن اعتماد کرده‌اند. همه این ویژگی‌ها ضرورت پرداختن به این کتاب و شناخت و اعتبارسنجی آن را به‌خوبی نمایان می‌سازد، خصوصاً در زمان کنونی که نیاز به وعظ و پند در میان جامعه بیشتر احساس می‌شود.

پژوهش حاضر در صدد است با بررسی ابعاد مختلف کتاب به سؤالاتی در این رابطه بپردازد. از جمله اینکه، کتاب چه جایگاهی در میان دانشمندان دارد؟ منابع و مدارک کتاب در چه درجه‌ای از اعتبار هستند؟ مهم‌ترین ملاک نویسنده کتاب در گزینش روایات چیست؟

برای پاسخ به این سؤالات با استفاده از روش توصیفی تحلیلی به شناخت مؤلف و سپس بررسی ابعاد مختلف نگارشی و محتوایی کتاب و همچنین تحلیل اسناد و مستندات آن و تطبیق با شیوه نویسنده در گزینش روایات پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

با وجود تحقیقات اندکی که در این زمینه صورت گرفته است، اما نویسندگان بیشتر نگاه توصیفی به این کتاب داشته و ثمره آن نگارش ترجمه‌ها و شروح مختلف در این زمینه است و توجه چندانی به بررسی اعتبار محتوایی کتاب و به عبارتی نگاه انتقادی و موشکافانه به کتاب نشده است.

از جمله پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده عبارت‌اند از:

پژوهشی کوتاه تحت عنوان «آشنایی با منابع معتبر شیعه؛ ارشاد القلوب الی الصواب»، نوشته عبدالکریم پاک‌نیا تبریزی که به کلیاتی از زندگی‌نامه مؤلف و معرفی مختصر کتاب پرداخته است (پاک‌نیا).

مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «بررسی بینش و نگرش سیره‌نگاری در غررالخبار و درر الاثار فی مناقب ابی الائمہ الاطهار (ع)»، اثر اردشیر اسدیگی و حمیده طلائی که به بررسی کتاب غررالخبار پرداخته است (اسدیگی).

همچنین حسن فخر الشریعه، نگارش مقاله‌ای با عنوان «ترجمه سست و ناهنجار ارشاد القلوب»، به بررسی و نقد ترجمه‌های انجام شده از کتاب ارشاد القلوب می‌پردازد (فخر الشریعه).

رساله «مفرج الكرب فی معرفه صاحب ارشاد القلوب» اثر شهاب‌الدین مرعشی که به مختصری از زندگی‌نامه دیلمی و کتاب ارشاد القلوب پرداخته است. این رساله در ابتدای ترجمه کتاب ارشاد القلوب با ترجمه هدایت‌الله مسترحمی حسن‌آبادی چاپ شده است (دیلمی، مسترحمی).

دانشنامه جهان اسلام و دایرة المعارف اسلامی نیز مطالب کوتاهی را در معرفی اجمالی دیلمی و آثارش اختصاص داده است (حایری و دیلمی، احمدیان و دیلمی).

در ادامه این پژوهش، به‌منظور واکاوی دقیق و منسجم با مراجعه به منابع موجود در این زمینه به روش تحلیلی توصیفی به تبیین و بررسی ۹ شاخص اعتبارسنجی کتاب ارشاد القلوب پرداخته خواهد شد (ر.ک: معارف، ۱۲۱).

۱. دوره حیات مؤلف کتاب

دوره زندگی و تاریخ دقیق ولادت دیلمی مورد اختلاف میان علما و دانشمندان است، به‌طوری‌که برخی او را از علمای قرن پنجم دانسته‌اند؛ از جمله صاحب «ریاض العلماء» او را از متقدمین و معاصرین شیخ مفید می‌داند (افندی، ۱ / ۳۳۸). و اما به دلایلی، تاریخی که در مورد حیات ایشان به نظر می‌رسد که صحیح‌تر بوده و مورد توافق اکثریت است، قرن هشتم هجری است:

دلیل اول: طبق برخی نقل‌ها، فخر المحققین و شهید اول از اساتید و همچنین ابوالعباس احمد بن فهد حلی از شاگردان دیلمی به شمار آمده است و لذا دیلمی را می‌توان از دانشمندان قرن هشتم و

معاصران فرزند علامه حلی و شهید اول دانست (امین، ۲۵۰/۵؛ قمی، الکنی و الالقاب، ۲۳۰/۲؛ آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ۳۸؛ قمی، فوائد الرضویه، ۹۴/۱ و ۹۵).

دلیل دوم: نقل روایات جلد اول کتاب ارشاد القلوب از کتاب «ورام بن ابی فراس» متوفای ۶۰۵ و اذعان ضمنی به نقل روایات فصل دوم از کتاب «الأفین» علامه حلی توسط دیلمی نیز گواه این دیدگاه است که در قرن هشتم می‌زیسته است (دیلمی، ۲/۲۵۱؛ پاک‌نیا، ۱۳۳).

دلیل سوم: دیلمی بیانی در کتاب «غرر الاخبار و درر الآثار» آورده است که می‌گوید: بعد از انقراض دولت بنی‌عباس (سال ۶۵۶) اختلافات شدیدی در میان ملوک اسلامی پدید آمد و اینک نزدیک به صدسال از آن دوران می‌گذرد، هنوز هم کفار در شرق و غرب ممالک اسلامی بر مسلمانان مسلط هستند، خون مسلمین را می‌ریزند و اموال آن‌ها را به غارت می‌برند» (دیلمی، غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی ائمه الطهار(ع)، ۲۰)، از این عبارت بر می‌آید که او در قرن هشتم می‌زیسته است.

دلیل چهارم: در تأیید این دیدگاه نیز، می‌توان به اجازه‌روایی شهید اول به آن جناب نام برد؛ دیلمی ضمن اجازه‌ حدیثی که به نام شیخ محمد گیلانی در پشت کتاب (فقیه من لایحضره الفقیه) نوشته است، چنین تذکر می‌دهد: نزد پدر بزرگوارش ابوالحسن محمد بن علی ابن عبد الله بن الحسن دیلمی به تحصیل کمالات علمی پرداخته و از شیخ بزرگوار شهید اول درگذشته سال ۷۸۶ هجری اجازه روایت داشته و طریق روایتی هم به فخر المحققین فرزند علامه حلی درگذشته سال ۷۷۱ دارد (دیلمی و رضایی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۳/۱).

با این توصیفات، برخی، دوران زندگی حسن بن ابی‌الحسن دیلمی را بین سال‌های ۷۲۶ تا ۸۴۱ هجری دانسته‌اند (پاک‌نیا، ۱۲۰) و اسماعیل پاشای بغدادی نیز حیات او را در سال ۷۶۱ هجری نقل کرده است (بغدادی، ۲۷۸/۵). همچنین علامه سید محسن امین نیز وفات او را در سال ۸۴۱ هجری ذکر کرده است (امین، ۵۳۷/۱).

۲. نام و موضوع کتاب

این کتاب همان‌طور که گفته شد معروف‌ترین کتاب دیلمی است که کتابی بسیار ارزشمند در اخلاق و مواظبت است که نام دقیق آن «ارشاد القلوب الی الصواب المنجی من عمل به من الیم العقاب» بوده (و ترجمه فارسی آن کتاب هدایت‌کننده دل‌ها به راه راست، نجات دهنده هر عمل‌کننده به آن از عذاب دردناک روز قیامت است) که به صورت مختصر «ارشاد القلوب» نامیده می‌شود. موضوع کتاب را با توجه به دلیلی که نویسنده کتاب از نام‌گذاری آن بیان می‌کند، می‌توان هدایت مردم به سوی راه راست و جلوگیری از گمراهی دانست؛ «من این کتاب را تألیف نمودم و نامش را «ارشاد القلوب» نامیدم، که هرکس به آن عمل کند، او را از عذاب دردناک نجات دهد» (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱/۵). بنابراین عنوان کتاب ناظر بر محتوای کتاب است و آن ارشادِ قلوب به سمت هدایت و راه راست و جلوگیری از گمراهی مردم می‌باشد.

۳. انگیزه مؤلف از نگارش کتاب

سومین شاخص اعتبارسنجی در جوامع حدیثی، دستیابی به انگیزه مؤلف از نگارش کتاب خویش است. از انگیزه مؤلفان جوامع حدیثی می‌توان به اهمیت کتاب او و همچنین کاربرد آن در جامعه آن عصر و حتی قرون بعدی پی برد. انگیزه هر کتاب را از دو طریق می‌توان به دست آورد؛ یکی، از طریق مقدمه کتاب که مؤلف در آن به طور صریح یا ضمنی به بیان انگیزه خود از تألیف کتاب بپردازد و دیگری، از طریق تجزیه و تحلیل شرایط، حوادث و اتفاقات عصر مؤلف.

کتاب ارشاد القلوب از جمله کتبی به شمار آورد که مؤلف آن، با قلم خویش به نگارش مقدمه کتاب خود پرداخته است که اهمّ مباحث آن را می‌توان در سه عنوان خلاصه نمود:

۱. بیان انگیزه اولیه مؤلف از تدوین کتاب: مؤلف پس از ستایش خدای متعال و احترام و درود بر پیامبر (ص) و جانشینان او هدف و انگیزه خود از تألیف کتاب را ارشاد و هدایت مردم و وعظ و اندرز ایشان معرفی می‌کند (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱/ ۵).

۲. طرح مباحث مبنایی: مؤلف در مقدمه پس از بیان انگیزه خود از تألیف کتاب، با طرح مباحثی هم‌چون «اهداف رسالت انبیاء، اندرزهای قرآنی، توجه به قیامت و روز معاد، پناه‌بردن به قرآن و توبه و لطف خداوند به بندگان و پذیرش توبه ایشان و خوف و رجاء»، به تبیین مبانی نظری کتاب خود جهت ایجاد انگیزه برای مراجعه مؤمنان به کتاب می‌پردازد.

۳. بیان روش‌ها و ملاک‌ها: دیلمی در آخرین بخش از مقدمه به شیوه گردآوری روایات و ملاک او در گزینش روایات می‌پردازد.

در رابطه با شرایط عصر مؤلف نیز، همان‌طور که گفته شد دیلمی در قرن هشتم و در دوران فترت به سر می‌برد. دوره فترت مقارن با دوره سقوط حکومت ایلخانان تا ظهور دولت تیموریان بود. در این دوره که حدود نیم‌قرن طول کشید، سرزمین‌های اسلامی شدیداً دچار هرج و مرج و قتل و کشتار از سوی حکومت‌های موقت و محلی در شرق، غرب و شمال ایران بودند (علیزاده مقدم و طهماسبی کیهانی، ۳۸-۹۲؛ لطف‌آبادی و خلعتبری، ۳۴-۵۲).

شرایط آن زمان را خود دیلمی این‌گونه توصیف می‌کند: «بعد از انقراض دولت بنی‌عباس (سال ۶۵۶) اختلافات شدیدی در میان ملوک اسلامی پدید آمد و اینک نزدیک به صدسال از آن دوران می‌گذرد، هنوز هم کفار در شرق و غرب ممالک اسلامی بر مسلمانان مسلط‌اند، خون مسلمین را می‌ریزند و اموال آن‌ها را به غارت می‌برند» (دیلمی، غرر الخبار و درر الآثار فی مناقب ابی ائمه الطهار(ع)، ۲۰).

بنابراین در آن شرایط حساس، شایسته‌ترین کار از طرف علمای دینی-که به‌عنوان پیشوایان و راهبران معنوی مردم به شمار می‌رفتند-حفظ دین از انحراف و تقویت مذهب شیعه و روشن ماندن چراغ‌های هدایت در دوران تاریک آن عصر بود و دور از انتظار نبوده است که عالم جلیل‌القدری مانند

دیلمی چون وضعیت اسفبار جامعه خود را مشاهده می‌کند، برای نجات انسان‌ها از گرداب گناه و انحراف که نتیجه‌اش عذاب و عقاب الهی است، دست به تألیف این کتاب بزند و نام آن را راهنمای دل‌ها به راه درست که نجات بخش از عذاب دردناک است بگذارد (مدنی بجستانی، ۲ / ۸۳۷) و شاید از همان رو بوده‌است که در کتاب دیگر خود (اعلام الدین فی صفات المؤمنین) نیز به وعظ و اندرز پرداخته‌است؛ دغدغه‌ای که در متن مقدمه کتاب ارشاد القلوب نیز، صریحاً به آن اشاره شده‌است.

۴. طرق کتاب، نسخه‌ها، ترجمه‌ها و تعداد روایات کتاب

سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی در کتاب مفرج الکروب، به برخی طرق کتاب ارشاد القلوب از علامه مجلسی اشاره می‌کند که اگرچه به دلیل اینکه این موارد نهایتاً به علامه مجلسی ختم می‌شود نه صاحب کتاب، نمی‌توان بر آن‌ها نام «طرق» نهاد، اما به دلیل اهمیت به آن‌ها اشاره می‌شود:

۴. طریق حاج شیخ محمدباقر خراسانی بیرجندی صاحب کتاب الکبریت الأحمر، که ایشان از جماعتی از جمله صاحب مستدرک الوسائل نقل می‌کند.

۵. طریق حاج ملاعلی خلیلی رازی که ایشان از جماعتی از جمله استاد ایشان شیخ محمدحسن نجفی صاحب کتاب جواهر الکلام، از سید محمدجواد حسینی عاملی صاحب کتاب مفتاح الکرامه، از علامه بحرالعلوم طباطبایی از شیخ یوسف بحرینی صاحب الحدائق، از ملامحمد رفیع گیلانی از علامه مجلسی صاحب بحار الأنوار.

۶. طریق والد بزرگوار ایشان، سید شمس‌الدین محمود حسینی مرعشی نجفی از پدر ایشان سید شرف‌الدین علی‌الحسینی مرعشی از پدرشان سید محمدحسینی مرعشی الحائری از سید محمد المجاهد الطباطبایی الحائری از سید علی طباطبایی صاحب کتاب الریاض، از محمدباقر الوحید بهبهانی از مولا محمد اکمل از علامه شیروانی از علامه مجلسی.

۷. طریق ابومحمد سید حسین صدرالدین موسوی کاظمینی صاحب کتاب تأسیس الشیعه، از شیخ محمدحسین کاظمینی صاحب کتاب هدایة لأنام، از عده‌ای از جمله صاحب الجواهر الکلام، به طریقی که قبلاً از ایشان نقل شد (دیلمی و مسترحمی، ۱ / ۱۸ و ۱۹).

در رابطه با نسخ موجود و اختلاف آن‌ها، عالم و محقق گران‌قدر سید هاشم میلانی در مقدمه کتاب ارشاد القلوب که به تحقیق ایشان گردآوری شده‌است، به ۵ نسخه مورد رجوع خود اشاره می‌کند که دو مورد دیگر نیز به آن‌ها اضافه خواهد شد:

۸. نسخه موجود در کتابخانه امام رضا (ع) که دارای خطا و اشتباهات کمتر و همچنین زیبایی خط نوشتاری است که در قرن نهم استنساخ شده‌است (دیلمی و میلانی، ۱ / ۱۸ و ۱۹).

۹. نسخه موجود در مدرسه شهید مطهری در تهران که تاریخ استنساخ آن معلوم نیست (مدنی بجستانی، ۲ / ۸۴۱).

۱۰. نسخه موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم که مربوط به سال (۱۱۲۷) است و در دو جا یکی در باب ۱۴ و دیگری در باب ۲۵ نسبت به دو نسخه قبلی سقط و افتادگی در آن وجود دارد (دیلمی و میلانی ۱/ ۱۸ و ۱۹).
۱۱. چاپ دار الاسوه، تهران، ۱۳۷۵ ش، در ۲ جلد ۴۲۳ و ۴۳۷ صفحه‌ای، قطع وزیری با تصحیح و تخریج سید هاشم میلانی (مدنی بجزستانی، ۲/ ۸۴۱).
۱۲. نسخه چاپ مؤسسه اعلمی، بیروت، لبنان، ۱۴۱۳ ق، که دو جلد را در یک جلد ۴۰۰ صفحه‌ای به چاپ رسانده است (مدنی بجزستانی، ۲/ ۸۴۱).
۱۳. نسخه مربوط به انتشارات شریف رضی در بغداد (بی تاریخ)، که این نسخه دارای اشتباهات و اغلاط زیادی است. ناشر در این نسخه، یک فصل کامل در ذکر دشمنان امیرالمؤمنین را حذف کرده است (دیلمی و میلانی، ۱/ ۱۸ و ۱۹).
۱۴. مواردی که در کتاب شریف بحار الانوار از کتاب ارشاد القلوب نقل و اشاره شده است. مؤلف کتاب اظهار داشته است که در باب‌های ۵۰ و ۵۲ کتاب، احادیث بسیاری را از کتاب «ورام بن ابی فراس» نقل کرده است که با فحص و جستجو اثری از آن احادیث ندیدم و بعید نیست که این کتاب ناقص باشد (دیلمی و میلانی، ۱/ ۱۸ و ۱۹).
- لازم به ذکر است، در پژوهش حاضر، از نسخه‌های انتشارات شریف رضی و همچنین نسخه مورد تحقیق سید هاشم میلانی استفاده شده است.
- کتاب ارشاد القلوب دیلمی به زبان فارسی نیز ترجمه شده است:
۱۵. ترجمه سید عبدالحسین رضائی از کتاب ارشاد القلوب در دو جلد، چاپ انتشارات اسلامیه در تهران.
۱۶. ترجمه علی سلگی زهاوندی و با مقدمه محمد محمدی اشتهاردی، در دو جلد، چاپ نشر نصر در قم.
۱۷. ترجمه سید عباس طباطبایی از کتاب ارشاد القلوب در یک جلد، چاپ جامعه مدرسی در قم.
۱۸. ترجمه هدایت‌الله مسترحمی با بیان شرح حال نویسنده از سید شهاب‌الدین حسینی مرعشی نجفی در دو جلد، چاپ نشر مصطفوی در تهران.
- تعداد روایات کتاب نیز با بررسی که توسط نرم‌افزار جامع الأحادیث، مؤسسه تحقیقاتی نور انجام گرفت، تعداد (۱۲۲۷) روایت شمارش شد.

۵. ساختار کتاب ارشاد القلوب

۵-۱. آشنایی با ابواب و فصول کتاب

کتاب در دو جلد تنظیم شده است؛ جلد اول آن شامل ۵۵ مجلس در نصاب و مواعظ قرآن و روایات و ائمه (ع) است و جلد دوم نیز در سه بخش در بیان فضایل ائمه و شیعیان ایشان است. براین اساس

معیار تنظیم ساختار کتاب در درجه اول، موضوع محوری بوده و فصول کتاب بر این اساس تنظیم و باب‌بندی شده است.

مهم‌ترین موضوعات مطروحه در جلد اول عبارت‌اند از: بیان اندرزهای قرآنی، پرهیز از دنیاگرایی، زهد و پارسایی و یاد قیامت و مرگ، ترس و رجاء نسبت به خداوند، نکوهش صفات ناپسند و ستایش صفات نیک.

در جلد دوم با اینکه به ذکر مناقب اهل بیت (ع) می‌پردازد و به نوعی در نگاه ابتدایی، به نظر می‌رسد که جلد دوم بر اساس شخص محوری یعنی مناقب ائمه (ع) تنظیم شده است، اما ذیل هر بخش به نقل احادیث، داستان‌های کرامات و فضایل و حوادث مربوط به آن بر اساس موضوعات مختلف می‌پردازد.

۵-۲. انتساب کتاب به مؤلف

در انتساب جلد اول کتاب به دیلمی، میان علما تقریباً اختلافی نیست، اما در مورد جلد دوم، عده‌ای دچار تردید شده‌اند و دلایلی را نیز ذکر کرده‌اند که به آن‌ها پرداخته می‌شود.

به‌طور کلی دلایل مطروحه در این رابطه را می‌توان در دو دسته مورد بررسی قرارداد:

دسته اول: دلایل مربوط به محتوای کتاب:

دلیل اول: محتوای جلد اول در رابطه با مواظ و نصایح است، اما جلد دوم در بیان فضائل امام علی (ع) و ائمه (ع) است (افندی، ۱ / ۳۴۰).

دلیل دوم: از مقدمه کتاب چنین بر می‌آید که محتوای کتاب در ۵۵ باب در حکم و مواظ تنظیم شده است که تنها با محتوای جلد اول سازگار است (امین، ۱۵ / ۲۵۰). علاوه بر این، به‌طور کلی بار معنایی و مفهومی مقدمه کتاب، بیشتر به سمت جلد اول سوق دارد تا جلد دوم کتاب؛ خصوصاً اینکه خود مؤلف در انتهای مقدمه اذعان دارد که کتاب وی در ۵۵ باب در مواظ تنظیم شده است که تنها با باب‌بندی در جلد اول سازگاری دارد (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱ / ۱۳).

دلیل سوم: از حیث شکلی، باب‌بندی فصول در جلد اول و دوم متفاوت است؛ جلد اول در ۵۵ باب به‌صورت منظم بوده، اما جلد دوم فاقد باب‌بندی منظم و موضوعی است.

دلیل چهارم: در جلد اول، غالب روایات، کوتاه و مختصر است، اما در جلد دوم در بسیاری از موارد، روایات بلند نقل شده است؛ به‌طوری‌که گاهی اوقات صفحات متوالی (۱۵ صفحه) به یک روایت اختصاص پیدا کرده است (به‌عنوان نمونه ر. ک: دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲ / ۲۶۴، ۲۵۹، ۲۷۵ و ۱۹۹...).

دسته دوم: دلایل مربوط به منابع و اسناد روایات:

دلیل اول: اخبار نقل شده در نسخه دوم غریب و اکثراً از اهل سنت نقل شده‌اند (افندی، ۱ / ۳۴۰).

دلیل دوم: در جلد دوم برخلاف جلد اول در بسیاری از موارد به مرجع و کتابی که حدیث از آن نقل شده و حتی در مواردی به سلسله اسناد آن نیز اشاره شده است. در ذیل به برخی از این احادیث اشاره می‌شود:

- «و مِنْهَا مَا رُوِيَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ يَحْيَى بْنِ حُسَيْنِ الطَّحَالِ الْمَقْدَادِيِّ قَالَ ...» (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲ / ۴۳۷).

- «و رُوِيَ مَرْفُوعاً إِلَى حُمْرَانَ بْنِ أَعْيَنَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ رُمَيْلَةَ ...» (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲ / ۲۸۲).

- «و رَوَى صَاحِبُ كِتَابِ بَشَارَةِ الْمُصْطَفَى عَنْ يَزِيدَ بْنِ قَعْنَبٍ قَالَ ...» (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲ / ۲۱۱).

در حالی که رویه غالب در جلد اول، حذف اسانید و منابع آن بوده و غالباً با الفاظ «قَالَ النَّبِيُّ ص»، «قَالَ ص»، «قَالَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ ع»، «قَالَ ع» و ... شروع شده است.

دلیل سوم: در جلد دوم در مواردی که اسناد محذوف است، غالباً عبارت «بحذف الاسناد» استفاده می‌شود، اما رویه غالب در جلد اول این گونه نیست؛ زیرا مؤلف در مقدمه کتاب، خود به حذف اسناد اذعان نموده است.

دلیل چهارم: باتوجه به معیار «شهرت روایی» که دیلمی آن را به عنوان ملاک گزینش روایات مطرح کرده است، در جلد اول غالباً، احادیث نقل شده از احادیث مشهور میان منابع شیعی است، اما در جلد دوم این معیار کم‌رنگ‌تر به نظر می‌رسد و در موارد بسیاری به روایات اهل سنت که در منابع شیعی کمتر دیده می‌شود، استناد نموده است.

با این توصیفات با توجه به اینکه پرداختن و واکاوی دقیق این مسئله از فرصت این پژوهش خارج است، اما به نکاتی مختصر در نقد این دیدگاه پرداخته خواهد شد:

۱. بسیاری از علما و صاحب‌نظران، از جمله حر عاملی، سید هاشم بن سلیمان بحرانی، علامه محمد باقر مجلسی، عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی و همچنین آغا بزرگ تهرانی و دیگران جلد دوم ارشاد القلوب را تألیف دیلمی دانسته و به آن اعتماد نموده‌اند (بحرانی اصفهانی، ۳۹؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۲۷ / ۳ و ۲۲۲ / ۱۰۰ و ...؛ حر عاملی، امل الآمل، ۲ / ۷۷؛ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ۱ / ۵۱۷؛ حسینی جلالی، ۱ / ۷۰۳؛ بغدادی، ۱ / ۲۸۷).

۲. بلندی و کوتاهی روایات دو جلد کتاب نمی‌تواند دلیل محکمی بر عدم انتساب باشد؛ زیرا در جلد اول کتاب به دلیل زمینه واعظانه و پندگونه، غالباً روایات کوتاه و مختصر نقل شده است، اما در جلد دوم با توجه اینکه بحث فضایل و حوادث و نقل وقایع مطرح است، بلندی و طولانی بودن روایات دور از انتظار نخواهد بود.

۳. مؤلف در جلد اول به نقل احادیث پندآمیز از گنجینه‌های معرفتی بی‌بدیل اهل بیت (ع) پرداخته است و بدیهی است که معارف اهل سنت قابل قیاس با معارف اهل بیت (ع) نبوده تا دیلمی

بخواهد از آن‌ها در جلد اول کتاب خود استفاده کند. اما در جلد دوم به علت اینکه بحث فضایل اهل بیت (ع) مطرح است، نویسنده جهت اثبات فضائل امیرالمؤمنین (ع)، ناگزیر از نقل و استفاده از روایات اهل سنت نیز بوده است.

۴. در تاریخ و منقولات گذشتگان از هیچ شخصی به جز دیلمی به عنوان مؤلف جلد دوم کتاب ارشاد القلوب نامی ذکر نشده و نگارندگان این پژوهش نیز به آن دست نیافتند، بنابراین با صرف تفاوت‌های دو جلد نمی‌توان به عدم انتساب حکم کرد.

۵. نکته دیگری که نمی‌توان از آن غافل شد عبارتی است که در پایان جلد دوم توسط مؤلف نوشته شده است: «تم المجلد الثاني من ارشاد القلوب للديلمي و هو في مناقب أهل البيت الأطهار ع» (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲ / ۴۴۵)؛ این عبارت به صراحت بیان می‌کند که جلد دوم نیز نوشته خود دیلمی است.

۶. از طرفی آثار دیگر دیلمی نشان‌دهنده علاقه وی به این دو حوزه (حوزه وعظ دهی و حوزه پرداختن به مناقب اهل بیت (ع)) است و بنابراین دور از انتظار نبوده است که دیلمی خواسته باشد این دو حوزه را در یک کتاب به صورت جامع گردآوری کند. اما همان‌طور که گفته شد وجود اختلافات و تفاوت‌های دو جلد را نیز نمی‌توان نادیده گرفت و به نظر می‌رسد صحیح‌ترین دیدگاه این باشد که قائل شویم جلد دوم تکمله جلد اول بوده است که بعدها توسط دیلمی به جهت ذکر فضائل و مناقب ائمه و تأثیر آن بر نفوس و استفاده اخلاقی از آن‌ها به رشته تحریر درآورده است و احتمالاً در اواخر عمر شریف ایشان نیز این اتفاق افتاده، به گونه‌ای که حتی فرصت تغییر مقدمه کتاب را نیز نداشته است.

۶. جایگاه کتاب ارشاد القلوب

یکی دیگر از شاخص‌هایی که باید در مورد کتاب ارشاد القلوب مورد بررسی قرار گیرد، تبیین جایگاه کتاب در بین سایر منظومه‌های حدیثی و همچنین دانشمندان است.

۱-۶. ستایش دانشمندان شیعه:

برخی از علمای شیعه به این کتاب اعتماد کرده و آن‌را مورد ستایش قرار داده‌اند. علامه محمدباقر مجلسی در کتاب بحار الانوار به کتاب ارشاد القلوب و دیگر آثار دیلمی به‌عنوان منابع مورد اعتماد خود، استناد می‌کند (مجلسی، بحار الانوار، ۱ / ۱۶).

علامه مجلسی در فصل دوم نیز به طور صریح می‌گوید: بدانید که اکثر کتبی که به آن‌ها اعتماد کرده‌ام، از نقل‌های مشهور که انتساب آن‌ها به نویسندگان قطعی و معلوم است (مجلسی، بحار الانوار، ۱ / ۲۶). علامه سپس به کتب بسیاری از جمله کتب دیلمی اشاره می‌کند؛ اما در این بین کتاب ارشاد القلوب را تا آنجا مورد تمجید قرار داده که آن‌را غریب و شگفت‌انگیز توصیف کرده و اذعان می‌کند که از این کتاب نسبت به دو کتاب دیگر دیلمی، روایات بیشتری نقل کرده است (مجلسی، بحار الانوار،

۱ / ۳۳). از این رو علامه علاوه بر نقل احادیث بسیاری از کتاب ارشاد القلوب، در پاره‌ای از موارد به بیان تفاوت‌ها و اختلافات یک روایت با ارشاد القلوب نیز می‌پردازد (به‌عنوان نمونه: ر. ک: مجلسی، بحار الانوار، ۳۰ / ۵۷، ۵۹، ۶۵ و ۳۱ / ۳۷۴، ۳۷۷ و ...).

شیخ حر عاملی نیز که دیلمی را با الفاظ «فاضلاً محدثاً صالحاً» معرفی کرده در کتاب خویش روایات متعددی را از کتاب ارشاد القلوب نقل می‌کند (خوبی، معجم الرجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، ۶ / ۱۴۶).

علمای دیگری مانند علامه سید محسن امین، شیخ عباس قمی و سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی نیز به او اعتماد کرده و در آثار خود، دیلمی و کتاب او را ستوده‌اند (امین، ۵ / ۲۵۰ و ۲۵۱؛ قمی، فوائد الرضویه، ۹۴۰؛ دیلمی و مسترحمی، ۱ / ۹).

۶-۲. نقل روایات کتاب ارشاد القلوب در منابع متأخر از دیلمی:

همان‌طور که گفته شد، مؤلفه مهم جهت دستیابی به جایگاه واقعی کتاب ارشاد القلوب در بین منظومه‌های حدیثی، نقل قول نویسندگان کتب حدیثی و دانشمندان بعدی، از کتاب دیلمی است. کتاب ارشاد القلوب دیلمی در طی قرون متمادی همواره مورد اعتماد دانشمندان و نویسندگان جوامع حدیثی بوده و از این رو در کتاب‌های خویش از آن نقل حدیث کرده‌اند. با بررسی که از کتب شیعه پس از دوران دیلمی انجام شد، موارد متعدد از این نقل قول‌ها و اعتماد بزرگان به کتاب ارشاد القلوب یافت شد که در ادامه به نمونه‌هایی از این موارد اشاره می‌شود.

ردیف	عنوان کتاب	مؤلف کتاب	نمونه‌های نقل حدیث
۱	بحار الأنوار	محمدباقر مجلسی	۱۰ / ۶۰، ۱۲۶ و ۱۳ / ۱۳، ۲۱۱، و ...
۲	وسائل شیعه	شیخ حر عاملی	۱ / ۳۸۲، ۵ / ۵۴، ۱۹۹، ۷ / ۲۳۱ و ...
۳	البرهان فی تفسیر القرآن	سید هاشم بن سلیمان بحرانی، سید هاشم بن سلیمان	۱ / ۲۹، ۶۴، ۳۱۶، ۲ / ۳۵۶ و ...
۴	مدینه معجز الأئمة الإثنی عشر	سید هاشم بن سلیمان بحرانی، سید هاشم بن سلیمان	۱ / ۹۳، ۶۵، ۲۲۳، ۲۲۷ و ۲ / ۷۴، ۲۰۵ و ...
۵	عوالم العلوم	بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله	نصوص / ۱۹۴، ۳۸، ۱۹۴ و ۱۱ / ۱۷ و ۱۹ / ۴۵۴
۶	مستدرک الوسائل	نوری، حسین بن محمدتقی	۲ / ۵۳۰، ۳۱۰ و ۳ / ۱۵۷، ۱۵۰، ۶۳، ۵ / ۲۷۹ و ۶ / ۳۳۶، ۴۷۱
۷	سفینة البحار	عباس قمی	۳ / ۱۰۸، ۵۴۱ و ۴ / ۱۲۰
۸	جامع أحادیث الشیعة	حسین بروجردی	۲۲ / ۱۵۴، ۲۱۰، ۲۸۸، ۳۱۶

علاوه بر مواردی که ذکر شد، کتب دیگری نیز هستند که به صورت محدود از این کتاب نقل حدیث کرده‌اند از جمله: منهاج النجاح شیخ بهایی (عاملی، مقدمه ۲/۴۲، ۵۸، ۶۵)، الجواهر السنیة شیخ حر عاملی (حر عاملی، الجواهر السنیة فی الاحادیث القدسیة، ۳۸۱، ۳۸۳، ۳۸۸ و ...)، حلیة الأبرار سید هاشم بحرانی (بحرانی، حلیة الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار (ع)، ۱۲/۲، ۶۲، ۱۵۹ و ۶/۴۳۱ و ...)، مرآة العقول مجلسی (مجلسی، مرآة العقول مجلسی، ۵/۵۳ و ۷/۲۲۴)، مکاتیب الرسول (ص) علی احمدی میانجی (احمدی میانجی، ۱/۲۹۱ و ۲/۱۰۳ و ...)، رجال بحر العلوم (طباطبایی، بروجردی، ۲/۱۶۴، ۱۷۴)، الدرجات الرفیعة علیخان بن احمد مدنی (مدنی، ۱/۷۹، ۸۲، ۲۸۸)، تکمله الرجال عبدالنبی کاظمی (کاظمی، ۱/۱ و ۲/۱۸ و ... و

این موارد، تنها نمونه‌هایی از منابع در دسترس نگارنده مقاله بوده‌است که با بررسی آن‌ها به اعتماد صاحبان آن‌ها به کتاب ارشاد القلوب دیلمی پی برده شد و این نکته عیان شد که کتاب ارشاد القلوب در میان دانشمندان شیعه و منظومه‌های حدیثی، جایگاه ارزشمندی داشته و از منابع مهم کتب ایشان به شمار می‌رفته‌است.

۷. شناخت بنیه و اساس کتاب ارشاد القلوب

از دیگر اصول اعتبارسنجی جوامع روایی، شناخت بنیه و اساس آن است. در این بحث، در صدد هستیم تا ریشه‌های اعتماد علما و دانشمندان به کتاب ارشاد القلوب مورد پژوهش قرار گیرد. در این راستا می‌توان به دو موضوع مهم اشاره کرد: اعتبارسنجی منابع و مدارک کتاب و همچنین شناخت اساتید و مشایخ دیلمی.

۷-۱. شناخت و اعتبارسنجی منابع و مدارک کتاب

کتاب ارشاد القلوب مانند سایر جوامع روایی از مشیخه یا فهرست مشایخ و منابع کتاب برخوردار نیست؛ زیرا نخواستنه‌است به رویه و عطف و اندرز کتاب خدش‌های وارد شود و در نتیجه خوانندگان در دریافت حقایق کلام و معارف اهل بیت (ع) به سختی و تکلف نیفتند و هدف نویسنده نیز حاصل شود. مؤلف در این رابطه چنین می‌نویسد: من مقداری که بتوانم از سخنان سودمند و مفید ذکر می‌کنم، اما چون این احادیث در میان اصحاب شهرت دارند، سندها را حذف می‌کنم، تا از هر جهت کار بر برادران آسان گردد و پس از سخنان ایشان، به ایراد سخنان اهل بیت (ع) و پیروان شایسته ایشان می‌پردازم (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱/۱۲).

باتوجه به ملاک‌گزینش روایات که دیلمی آن‌را «شهرت روایی» معرفی می‌کند، انتظار می‌رود که روایات کتاب دیلمی به دلیل شهرت روایی که دیلمی مدعی آن است، سابقه نقل در جوامع حدیثی معتبر و آن هم در حد اشتهار را داشته باشد. از این رو با تطبیق روایات کتاب ارشاد القلوب با کتب ما قبل

دیلمی، به منابع دیگر نیز دست یافتیم که پیشینه روایی کتاب ارشاد القلوب را به خوبی نشان می‌دهد و احتمال می‌رود که این کتب در دسترس دیلمی نیز بوده و از آن‌ها استفاده کرده‌است.

با این توصیفات در بررسی پیشینه روایی کتاب ارشاد القلوب با دو دسته از کتب برخورد می‌کنیم: دسته اول: کتبی که پیشینه روایی جلد اول کتاب را نشان می‌دهد:

با بررسی روایات جلد اول و مقابله و تطابق آن‌ها با کتب معاصر و یا پیش از عصر دیلمی (با کمک نرم افزار جامع الاحادیث نور)، به عنوان کتاب‌های احتمالی در دسترس دیلمی، معلوم شد که از میان ۹۵۰ روایت جلد اول، تنها ۷۱۰ روایات در منابع پیشینیان یافت شد و مابقی روایات (حدود ۲۴۰ روایت)، در هیچ منبعی از منابع پیشین، برای آن‌ها منبعی و کتابی یافت نشد که با توجه به نقل به مضمون روایات از طرف دیلمی، این احتمال وجود دارد که این روایات نیز از طرف دیلمی نقل به معنا شده باشند که بررسی صحت و سقم این احتمال نیاز به پژوهشی مستقل دارد که در این مجال نمی‌گنجد.

بر این اساس همان‌طور که خود مؤلف در باب ۵۱ نیز به آن اذعان داشته‌است بیشترین روایات را از کتاب تبییه الخواطر و نزهه النواظر معروف به مجموعه ورام نقل کرده‌است (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱/ ۱۷۳)؛ یعنی از کل روایات جلد اول حدود ۳۵ درصد (تعداد ۳۳۰ روایت) از این کتاب نقل شده‌است. پس از این کتاب، کتاب کافی کلینی با حدود ۲۳ درصد (۲۱۵ روایت)، کتاب مشکاة الانوار با ۱۵ درصد (۱۴۰ روایت)، کتب روضة الواعظین و عدة الداعی هر کدام ۱۰ درصد (هر کدام حدود ۱۰۰ روایت)، جمعاً ۲۰ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارد. مابقی روایات به صورت پراکنده در منابعی مانند کنز الفوائد، مناقب آل ابی طالب (ع)، عدة الداعی، تحف العقول، امالی طوسی، جامع الاخبار، امالی صدوق، مکارم الاخلاق، نهج البلاغه، فضائل الشیعه، امالی شیخ مفید و ... (هرکدام کمتر از ۱۰ درصد) یافت شد.

لازم به ذکر است با توجه به اینکه بسیاری از روایات مشترک بین منابع مختلف بوده‌است، درصد به دست آمده از منابع بالا بیش از ۱۰۰ می‌باشد که طبیعی است؛ توضیح اینکه، از کل روایات جلد اول تعداد ۱۲۵ روایات تنها در یک منبع پیشین یافت شد و تعداد ۵۸۵ روایت نیز دارای بیش از یک منبع (دو منبع و بیشتر) است و تعداد ۲۴۰ روایت هم همان‌طور که گفته شد در هیچ منبع متقدم و پیشینی یافت نشد.

دسته دوم: کتبی که پیشینه روایی جلد دوم را نشان می‌دهد:

با بررسی احادیث جلد دوم کتاب نیز معلوم شد که مجموع روایات این جلد ۲۷۷ روایت است که ۲۲۶ روایت آن در منابع پیشینیان یافت شد و تعداد ۵۱ روایت نیز در هیچ منبعی از منابع هم عصر یا ماقبل دیلمی یافت نشد.

از مهم‌ترین منابع استنادی شیعی جلد دوم می‌توان ابتدا به کتاب «کشف الغمه فی معرفه الأئمه»، تألیف علی بن عیسی اربلی (متوفای ۶۹۲) (۷۳ روایت) و «کشف الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین (ع)»، تألیف شهید اول (۷۲ روایت) نام برد که تعداد ۴۳ روایت بین این دو کتاب نیز مشترک می‌باشد.

همچنین منابعی مانند امالی طوسی (۳۱ روایت)، مناقب آل ابی طالب (۳۰ روایت)، بشارة المصطفی (۲۹ روایت)، هداية الكبرى (۲۲ روایت)، نهج الحق (۲۰ روایت) در رتبه‌های دیگر قرار می‌گیرند و کتب دیگر مانند (کافی، امالی صدوق، مائة منقبة، الطرائف، کمال الدین، ارشاد فی فضایل، الطرائف، تهذیب، الغارات، روضة الواعظین، اعلام الوری، کتاب سلیم بن قیس، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری، تفسیر فرات کوفی و ...) که کمتر از ۲۰ روایت از هر کدام از آنها نقل شده‌است نیز دارای روایاتی هستند که بعضاً مشترک با یکدیگر نیز می‌باشند.

لازم به ذکر است که در جلد دوم علاوه بر منابع شیعی از منابع اهل سنت نیز استفاده شده‌است از جمله: مسند ابن حنبل (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲/ ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۷)، تفسیر ثعلبی (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲/ ۲۲۰، ۲۲۲)، تذکرة الخواص ابن جوزی (دیلمی، ۲/ ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵)

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان به این نتیجه مهم تصریح کرد که علی‌رغم توصیف و ستایش دانشمندان از این کتاب و نقل تعداد قابل توجهی از روایات آن از برخی منابع دسته اول و دوم شیعی (مانند: کافی شیخ کلینی، تهذیب الاحکام شیخ طوسی، احتجاج طبرسی، امالی شیخ طوسی، امالی شیخ مفید، امالی شیخ صدوق، تحف العقول حرانی، من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق، کمال الدین شیخ صدوق، مشکاة الانوار طبرسی و حتی کشف الیقین علامه حلی)؛ اما به دلایلی همچنان نمی‌توان این کتاب را از منابع دست اول و یا حتی دست دوم شیعه به شمار آورد و به راحتی به نقل روایات آن پرداخت. از این رو کتاب ارشاد القلوب را می‌توان از منابع دسته سوم به شمار آورد (منابع دست اول مانند: کتب اربعه شیعی، منابع دست دوم مانند: شافی، امالی صدوق و ...) از جمله این دلایل عبارتند از:

۱. نقل از برخی منابع که سبب ضعف و کم اعتباری کتاب می‌شود؛ از جمله نقل از: مجموعه ورام، روضة الواعظین، هداية الكبرى خصیبي، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری، تفسیر فرات کوفی و ...
۲. عدم یافت منبع برای تعداد کثیری از روایات (حدود ۳۰۰ روایت) که با جستجو در منابع در اختیار نویسنده (با کمک نرم افزار جامع الاحادیث نور) هیچ منبعی برای آنها یافت نشد (برای نمونه ر. ک: دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۱/ ۲۱، ۲۸، ۳۳، ۸۳ و ... / ۲، ۹۷۰، ۹۸۷، ۹۹۴ و ...).
۳. تعدادی از روایات تنها یک منبع برای آنها یافت شد، به طوری که در برخی موارد از یک منبع و آن هم منبع ضعیفی همچون «هدایة الكبرى خصیبي» نقل شده‌است! (ر. ک: دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ۲/ ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۸ و ...).
۴. وجود نقل به معنا در کتاب که به اندازه‌ای تعداد این روایات قابل توجه‌است که به زعم نویسنده، می‌توان نقل به معنا را به عنوان یک رویه اصلی در کتاب در نظر گرفت؛ توضیح آنکه، از بین حدود

۹۳۶ روایت دارای منبع، حدود ۴۰۰ روایت به صورت نقل کامل، روایت شده است و مابقی روایات به صورت‌های گوناگون دارای کم و زیاد و یا تغییراتی در الفاظ و عبارات می‌باشد (این مورد می‌تواند به عنوان یک تحقیق مستقل مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد).

۵. نقل از منابع اهل سنت نیز یکی از نقاط ضعف به حساب آید؛ اگرچه گفته شد که ممکن است دیلمی به دلیل نقل فضائل ائمه (ع) ناگزیر از نقل روایات از اهل سنت نیز بوده است.

۲-۷. شناخت اساتید و مشایخ دیلمی

بی‌تردید به‌منظور شناخت بنیه و اساس یک جامع حدیثی، شناخت اساتید و مشایخ علمی مؤلف آن، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همان‌طور که گفته شد، در منابع شیعی، سه نفر به‌عنوان مشایخ دیلمی مطرح شده است:

۱. ابوالحسن محمد بن علی عبدالله بن الحسن دیلمی پدر بزرگوار ایشان: دیلمی در ضمن اجازه روایی که به نام شیخ محمد گیلانی در پشت کتاب (من لایحضره) نوشته است، اشاره می‌کند که در نزد پدرشان کسب علم و فضل نموده است. از والد دیلمی اطلاعات چندانی در کتب تراجم یافت نشد، اما از توصیفات صاحب ارشاد القلوب به دست می‌آید که انسانی عالم، زاهد و صاحب فضل و کمالات بوده است (دیلمی و رضایی، ۳/۱).

۲. محمد بن مکی معروف به شهید اول: ایشان از فقیهان شیعه در قرن هفتم و از شاگردان فخر المحققین بود. دیلمی نزد ایشان تلمذ نموده و از ایشان اجازه روایی نیز داشته است (دیلمی، رضایی، ۳/۱).

۳. علامه محقق، محمد بن حسن بن یوسف حلی معروف به فخر المحققین: وی یکی از دانشمندان شیعه بود که به همراه پدرش علامه حلی مسافرت می‌کرد و از کمالات اخلاقی و علمی ایشان بهره می‌برد. دیلمی نیز از شاگردان وی به شمار رفته و نزد او کسب علم می‌کرده است. دیلمی علاوه بر اینکه در آثار خود از او بسیار نقل کرده است، طریق روایی نیز به ایشان داشته است (دیلمی و رضایی، ۳/۱).

۴. این سه نفر را، سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی در رساله کوچک خود (مفرج الکروب)، در شرح حال دیلمی مورد تأیید قرار داده است (دیلمی و مسترحمی، مقدمه ج ۱/۱۱). اگرچه در منابع شیعی به عنوان معاصران دیلمی نام برده شده و بحثی از اینکه این سه نفر از اساتید ایشان به شمار می‌روند یا نه، به میان نیامده است (امین، ۵/۲۵۰ و ۲۵۱؛ افندی، ۳۳۸/۱؛ موسوی خوانساری، ۲/۲۹۱).

۸. شناخت ملاک‌ها و روش‌های نگارنده در کتاب ارشاد القلوب

همان‌طور که گفته شد، بسیاری از دانشمندان شیعه به کتاب ارشاد القلوب اعتماد کرده، ستوده و از آن نقل حدیث کرده‌اند. بی‌تردید این جایگاه ارزشمند، نه‌تنها بیانگر زحمات و تلاش‌های علمی مؤلف است، بلکه نشان‌دهنده قوت و صحت کتاب از جنبه‌های محتوایی نیز است. براین‌اساس مهم‌ترین بخش پژوهش در اعتبارسنجی جوامع حدیثی، کشف روش‌ها و ملاک‌های مؤلفین در گزینش روایات و سپس بررسی و نقد آن کتب با این ملاک‌ها است.

ملاک ارشاد القلوب در گزینش روایات، بنا بر گفته خود مؤلف، «شهرت روایی» بوده‌است و به همین خاطر در صدد جمع مطلق روایات اخلاقی و موعظه‌ای نبوده‌است. از طرفی مؤلف در کتاب خود، سند روایات را حذف کرده و حدیث را مستقیماً از پیامبر و ائمه (ع) نقل می‌کند و شهرت روایی را دلیل این کار خود ذکر می‌کند. با این حال کسی با این روایات محذوف‌السند معامله‌ی مرسله نکرده‌است و تمام روایات آن‌را مستنده می‌داند؛ چنان‌که در کتب روایی دیگر مشابه آن‌ها با سند کامل یافت می‌شود. از اینجا معلوم می‌شود که هدف دیلمی تألیف کتاب مستند روایی نبوده‌است؛ بلکه صرفاً قصد بیدار کردن خفتگان و غفلت‌زدگان را به‌وسیله موعظ قرآن و معصومین (ع) داشته‌است و در این راستا عناوین باب‌ها نیز به‌گونه‌ای تنظیم شده‌است که بیشترین اثرگذاری را در روح و جان خواننده کتاب می‌گذارد (پاک‌نیا، ۱۱۷).

در بیان مفهوم «شهرت روایی» تقریباً دو نظریه مهم وجود دارد؛ عده‌ای شهرت روایی را به معنای «کثرت روایان» گرفته‌اند (صدر، ۲۱۶، مظفر، ۱۶۳)؛ اما در مقابل برخی حدیث مشهور را به معنی «کثرت نقل»، دانسته‌اند، هرچند که تعداد روایان کم باشد (خویی، مصباح‌الاصول، ۱/ ۱۴۱؛ حکیم طباطبایی، ۳/ ۱۵۳).

از این‌رو در اینجا در مقابل دو معنای متفاوت از «شهرت روایی» قرار می‌گیریم که پذیرش هر یک از این دو معنا، آثار خاص خود را دارد. چنانچه شهرت روایی به معنای کثرت روایان باشد، ترجیح روایت بلااشکال خواهد بود؛ زیرا خبری که روایان بیشتری داشته باشد، وثوق و اطمینان بیشتری به صدور آن از معصوم (ع) وجود دارد؛ اما اگر شهرت روایی را به معنای کثرت نقل و نگارش آن در کتاب‌ها و جوامع حدیثی بگیریم، نمی‌توان از آن به‌عنوان یک مرجع در تعارض روایات استفاده کرد (ناصری مقدم و فقیهی صدر و سلطانی، ۶۱). حال باید دید، منظور از «شهرت روایی» در بیان مؤلف کتاب ارشاد القلوب، کدام یک از این تعاریف است؟

دیلمی در اوایل کتاب ارشاد القلوب به نکته‌ای اشاره می‌کند که می‌توان دریافت که ملاک مؤلف کتاب، به تعریف دوم یعنی «کثرت در نقل و نگارش» نزدیک‌تر است: «و أنا أذكر من ذلك إن شاء الله ما تيسر إيراد بحذف الأسانيد شهرتها في كتب أسانيدنا؛ من إن شاء الله آنچه که ذکر آن مقدور باشد بدون سند ذکر می‌کنم، چون سند آن در کتاب‌ها مشهور است» (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۲).

از طرفی با قبول این مطلب، سؤالی مطرح خواهد شد که آیا شهرت روایی به مفهوم کثرت نقل می‌تواند معیاری برای گزینش احادیث کتاب ارشاد و حتی حذف اسانید روایات باشد یا خیر؟ طبق آنچه گفته شد تنها شهرت روایی به مفهوم کثرت راویان می‌تواند معیار باشد. از این رو اولین اشکالی که می‌توان به این کتاب گرفت، همین مطلب است. مگر اینکه قائل شویم شیخ، احادیث مشهوری را در کتاب خود گردآورده‌است که حداقل در حد استفاضه بوده و به صدور آن‌ها اطمینان داشته باشد، هر چند در کتاب خود به آن اذعان نکرده باشد.

با این حال دیلمی در کتاب خود از برخی ضعفا مانند «کعب الاحبار» که یهودی الاصل و مورد غضب ائمه (ع) نیز بوده‌است، نقل حدیث کرده‌است (دیلمی و رضایی، ۱/ ۶۱ و ۶۲ و ۱۰۰). همچنین در مواردی خصوصاً در جلد دوم کتاب، از راویان اهل سنت مانند ثعلبی، ابن حنبل، حافظ شافعی و اخطب خوازم و در پاره‌ای از موارد از کتب اهل سنت مانند مناقب، مسند ابن حنبل و ... نیز نقل روایت کرده‌است (دیلمی و رضایی، ۲/ ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۴۰، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶).

همان‌طور که گفته شد با اینکه شیوه غالب کتاب، نقل روایات مشهور است اما برخی روایات نیز به چشم می‌خورند که منبعی از کتب متقدمین و حتی اقدمین برای آن‌ها یافت نشد و برخی نیز در یک منبع آن هم اهل سنت نقل شده‌است. به طور مثال دیلمی در کتاب خود روایت زیر را از رسول خدا نقل می‌کند:

«وَعَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَجُودُ الْأَجْوَادِ اللَّهُ وَ أَنَا أَجُودُ بَنِي آدَمَ وَ أَجُودُهُمْ بَعْدِي رَجُلٌ عَلِمَ بَعْدِي عِلْمًا فَتَشَرَّهُ وَ يُبْعَثُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ رَجُلٌ جَادَ بِنَفْسِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ حَتَّى قُتِلَ» (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۴).

با جستجو و تفحص در منابع معاصر و یا قبل از دیلمی، این حدیث تنها در کتاب «کنز العمال متقی هندی» و سپس «کشف اللثام» نقل شده‌است و به نظر می‌رسد که این حدیث سابقه در منابع شیعی نداشته باشد.

همچنین روایت «و قيل الموعظة حرز من الخطأ و أمانة من الأذى و جلاء للقلوب من الصدا» (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۴) نیز در کتاب ارشاد القلوب نقل شده که با لفظ «و قيل» نقل شده‌است و نه تنها هیچ پیشینه‌ای برای آن یافت نشد بلکه حتی مرجع روایت که آیا سخن معصوم (ع) یا صحابه یا علمای شیعه باشد، معلوم نیست.

در کل به نظر می‌رسد به خاطر اندرزی بودن کتاب، در بسیاری از موارد، این اشکال وجود دارد و روایاتی نقل شده‌است که مرجع سخن در آن‌ها مشخص نیست و به طور مثال به الفاظ «قال ع» اکتفا شده و به معصوم (ع) اشاره نشده‌است. همچنین این اشکال در مورد احادیثی که با الفاظ «قال بعضهم»، «روی»، «بعض روایات»، «بعض العلماء»، «بعض الكتب»، «بعض الصالحين» و مواردی از این قبیل که علاوه بر سند محذوف، صاحب سخن نیز محذوف است، مطرح است و از این رو در

مواردی حتی در وجود حدیث در منابع قدمای شیعه نیز تردید وجود دارد (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۴، ۲۲، ۲۵، ۵۱، ۵۳، ۱۴، ۱۲۹، ۱۵۷، ۱۶، ۲۹، ۴۱، ۶۱).

۹. ابتکارات و نوآوری‌های مؤلف در کتاب

از دیگر موضوعاتی که در بحث اعتبارسنجی کتاب ارشاد القلوب باید به آن پرداخت، بحث میزان ابتکارات و نوآوری‌های مؤلف در کتاب خود است؛ استفاده از روش‌های نو و تأثیرگذار و همچنین ابتکار و نوآوری در شیوه ورود به مباحث و سپس پروراندن آن و حصول نتایج ثمربخش و در نهایت رساندن خوانندگان به هدف مورد نظر می‌تواند معیار مناسبی برای ارزشگذاری کتاب باشد. از این حیث کتاب ارشاد القلوب از شیوه‌های مختلفی برای رسیدن به هدف وعظ و ارشاد خوانندگان استفاده نموده است:

۱. شیوه باب‌بندی فصول کتاب: مؤلف، فصول کتاب را به گونه‌ای تنظیم کرده است که بیشترین تأثیر موعظه‌ای و تذکارتی را در خوانندگان داشته باشد. به طور مثال در جلد اول، ابتدا بحث موعظه، سپس ذم دنیا و دنیاگرایی و امراض قلبی و رذایل اخلاقی و عملی را مطرح می‌کند و پس از آن بحث توبه، خوف، رجاء و صفات حسنه از قبیل شکر، رضا و یقین را بیان کرده است. در جلد دوم نیز در بیان فضائل و مناقب امیرالمؤمنین (ع) و ائمه (ع) است.

۲. استفاده از آیات و روایات توأمان: یکی دیگر از ویژگی‌های کتاب، استفاده از آیات در کنار روایات برای اثرگذاری بر ذهن و روان خواننده است. بدین منظور در بسیاری از موارد ابتدا به ذکر آیات می‌پردازد، سپس روایات مربوط را نیز نقل می‌کند. به طور مثال در باب هفتم ابتدا آیه ۳ از سوره مبارکه حجر را بیان می‌کند و سپس به نقل روایاتی از پیامبر (ص) و امام علی (ع) و ائمه (ع) می‌پردازد.

۳. کمک‌گرفتن از اشعار در پند و اندرز: از دیگر ویژگی‌های ارزشمند کتاب ارشاد القلوب که می‌تواند بر ارزش و اعتبار کتاب بیافزاید، استفاده از اشعار پندآموز و اخلاقی در لابه‌لای مباحث به منظور تأثیرپذیری بیشتر خوانندگان است. به عنوان مثال در باب ۱۳ در بیان مبادرت به عمل، پس از یادآوری مرگ و توصیه به استفاده از نعمت‌های مالی در راه آخرت، ابیاتی نغز و پندآموز از اشعار عرب را بیان می‌کند (دیلمی و رضایی، ۱/ ۵۲). از این قبیل اشعار، نمونه‌های فراوانی را می‌توان در این کتاب یافت (دیلمی، و رضایی، ۱/ ۴۷، ۴۹، ۸۷، ۸۱، و ۲/ ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۴۱).

۴. نقل حوادث و وقایع: نقل وقایع و داستان‌های عبرت‌آموز زمینه تأثیرپذیری خوانندگان را مهیاتر می‌کند، از این رو دیلمی در کتاب خود، در پاره‌ای از موارد، در راستای رسالت خود که همان اندرز خوانندگان است، به نقل حوادث و وقایع مرتبط روی آورده است. به طور مثال در فصل چهارم از جلد اول با عنوان «ترک دنیا»، به نقل واقعه‌ای از سعدبن ابی‌وقاص در هنگام زمامداری او در عراق می‌پردازد و از آن بهره می‌برد (دیلمی و رضایی، ۱/ ۲۷).

۵. نقل روایات از سایر پیامبران الهی: دیلمی حتی از آوردن و نقل حوادث از دیگر پیامبران بزرگ الهی، برای وعظدهی به خوانندگان نیز دریغ نکرده است و هرکجا که لازم دانسته است به نقل سخنان آموزنده ایشان نیز پرداخته است. به عنوان مثال در موارد متعدد از لقمان حکیم و وصایای ارزشمند ایشان نیز نقل کرده است (دیلمی و رضایی، ۱/ ۷۲، ۵۳). همچنین روایاتی از حضرت عیسی (ع) (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۴ و ۱۰۴)، حضرت موسی (ع) (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۳ و ۵۰ و ۹۵) و داوود (ع) (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۰۴، ۱۱۹).

۶. بیان گرم و شیوا و اثربخش: مهم‌ترین ویژگی ارزشمند کتاب ارشاد القلوب، بیان گرم، شیوا و اثربخش مؤلف آن که بیانگر علم، فضل و زهد ایشان و درعین حال تخصص ایشان در واعظی و پندآموزی است. دیلمی در جای‌جای کتاب در لابه‌لای احادیث و روایات، توصیه‌های دلسوزانه و پدرائه خویش را به خوانندگان ارائه می‌دهد. از این رو در کتاب ارشاد القلوب آنچه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، وعظ است و از همین باب است که کتاب خود را با اندرزهای قرآنی آغاز می‌کند (دیلمی و رضایی، ۱/ ۱۳).

۷. از دیگر ویژگی‌های کلام دیلمی، ایجاز و اختصارگویی است که سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی در معراج الکروب به آن معترف می‌شود (دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، مقدمه ج ۱/ ۱۰). بر این اساس در مقام اعتبار و ارزشگذاری این کتاب در خصوص میزان تأثیرگذاری بر خوانندگان، می‌توان کتاب ارشاد القلوب را به دلیل استفاده از شیوه‌های مؤثر در واعظی، از نمونه‌های درخشان و متمایز با کتب مشابه خود در حوزه وعظ و پندآموزی دانست.

نتایج

حسن‌بن‌ابی‌الحسن محمد دیلمی از علمای شیعه بود که دانشمندان بسیاری مانند صاحب وسائل الشیعه و صاحب بحار الأنوار به ایشان اعتماد کرده‌اند، بنابراین ضروری است که این کتاب اعتبارسنجی شود.

از این رو در این تحقیق، کتاب ارشاد القلوب مورد بررسی قرار گرفت و نتایج زیر حاصل شد:

۱. دوره حیات دیلمی را قرن هشتم و مصادف با دوره فترت دانسته‌اند.
۲. موضوع کتاب ارشاد القلوب، وعظ و اندرز مردم است و از انواع جوامع حدیثی نسبی به شمار می‌رود.
۳. انگیزه مؤلف از تألیف کتاب، هدایت مردم به راه راست و جلوگیری از گمراهی مردم است.
۴. کتاب، دارای طرق و نسخه‌ها و ترجمه‌های نفیسی است و تعداد روایات نیز ۱۲۲۷ روایت شمرده شد.
۵. کتاب در دو جلد در بیان مواعظ و اندرزها و مناقب امیرالمؤمنین (ع) تنظیم شده است.

۶. کتاب ارشاد القلوب در طول دوره‌های مختلف اگرچه همواره مورد ستایش و اعتماد بزرگان و دانشمندان بوده و از آن نقل روایت کرده‌اند، اما وجود روایات ضعیف و بعضاً بدون منبع و منابع ضعیف و همچنین رویه نقل به معنا، این کتاب را از زمره کتب دست اول و دوم شیعی خارج می‌کند.

۷. ملاک اصلی مؤلف کتاب در گزینش و گردآوری روایات، شهرت روایی معرفی شده‌است که در پاره‌ای از موارد این اصل رعایت نشده‌است.

۸. ابتکار و نوآوری نویسنده را می‌توان، استفاده از شیوه‌های تأثیرگذار در پند و اندرز خوانندگان دانست.

منابع

- ابن فهد حلی، احمد بن محمد؛ عده الداعی و نجاح المساعی؛ قم؛ نشر دارالکتب اسلامیه؛ ۱۴۰۷.
- احمدیان، مینا و حسن بن محمد دیلمی؛ دانش نامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل؛ تهران؛ بنیاد دایرة المعارف اسلامی؛ ۱۳۹۳.
- احمدی میانجی، علی؛ مکاتیب الرسول (ص)؛ بی جا؛ دارالحديث؛ بی تا.
- اسد بیگی، اردشیر و حمیده طلائی؛ بررسی بنیش و نگرش در غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی الائمه الأطهار؛ مجله تاریخ و تمدن اسلامی؛ شماره ۲۹؛ صص ۱۲۴-۱۰۳؛ ۱۳۹۸.
- افندی، عبدالله بن عیسی بیگ؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ دمشق؛ مطبعة الخيام؛ بی تا.
- امین، سید محسن؛ اعیان شیعہ؛ تحقیق حسن امین؛ بیروت؛ دارالتعارف للمطبوعات؛ ۱۴۰۳.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعة؛ قم؛ اسماعیلیان؛ ۱۴۰۸.
- بحرانی، سید هاشم؛ حلیة الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار (ع)؛ قم؛ مؤسسة المعارف الإسلامية؛ بی تا.
- بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله؛ عوالم العلوم و المعارف والأحوال-الإمام علي بن أبي طالب (ع)؛ تحقیق محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی؛ قم؛ مؤسسة الإمام المهدي (عج)؛ ۱۳۸۲.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ قم؛ مؤسسه بعثه؛ ۱۳۷۴.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان؛ مدینة معاجز الأئمة الإثني عشر؛ قم؛ مؤسسة المعارف الإسلامية؛ ۱۴۱۳.
- بروجردی، آقا حسین؛ جامع أحاديث الشيعة؛ تهران؛ انتشارات فرهنگ سبز؛ ۱۳۸۶.
- بغدادی، اسماعیل باشا؛ هدية العارفين اسماء المؤلفين و آثار المصنفين من كشف الظنون؛ بیروت؛ دارالکتب العلمیه؛ ۱۴۱۳.
- پاک نیا، عبدالکریم؛ آشنایی با منابع معتبر شیعہ: ارشاد القلوب الى الصواب؛ نشریه مبلغان؛ ش ۱۲۲؛ ۱۳۸۹.
- خایری، سید مهدی و حسن بن محمد دیلمی؛ دایرة المعارف تشیع؛ زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران؛ تهران؛ نشر شهید سعید محبی؛ ۱۳۷۸.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ الجواهر السنیه فی الاحادیث القدسیة؛ قم؛ مکتبة المفید؛ ۱۱۰۴.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ امل الآمل؛ قم؛ دارالکتب الاسلامی؛ تحقیق سید احمد حسینی؛ بی تا.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعة؛ قم؛ مؤسسة آل البيت (ع)؛ ۱۴۰۹.
- حسینی جلالی، سید محمد حسین؛ فهرس التراث؛ قم؛ دلیل ما؛ ۱۴۲۲.
- حکیم طباطبایی، سید محسن؛ حقایق الاصول؛ قم؛ مؤسسه آل البيت؛ ۱۴۲۷.

- خویی، سید ابوالقاسم؛ مصباح‌الاصول؛ نجف؛ مؤسسة احیاء آثار الامام الخوئی؛ ۱۳۸۶.
- خویی، سید ابوالقاسم؛ معجم الرجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة؛ قم؛ دفتر نشر آیت‌الله خویی (ره)؛ بی‌تا.
- دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن؛ ارشاد القلوب الی الصواب؛ محقق سید هاشم میلانی، قم، مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان؛ ۱۳۸۷.
- دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن؛ غرر الخبر و درر الآثار فی مناقب ابی ائمه الطهار (ع)؛ قم؛ دلیل ما؛ ۱۳۱۱.
- دیلمی، حسن بن محمد؛ ارشاد القلوب الی الصواب؛ ترجمه سید عبدالحسین رضایی؛ تهران؛ نشر اسلامی؛ ۱۳۷۷.
- دیلمی، حسن بن محمد؛ ارشاد القلوب الی الصواب؛ ترجمه هدایت‌الله مسترحمی؛ تهران؛ نشر مصطفوی؛ ۱۳۴۹.
- دیلمی، حسن بن محمد؛ ارشاد القلوب الی الصواب؛ قم؛ نشر شریف الرضی؛ ۱۴۱۲.
- صدر، محمدباقر؛ دروس فی علم الاصول الجزء الاول من الحلقة الثالثة؛ مؤسسه انتشارات دار العلم؛ ۱۴۲۸.
- طباطبایی بروجردی، سید مهدی (سید بحر العلوم)؛ الفوائد الرجالية؛ بی‌جا؛ منشورات مکتبه الصادق؛ بی‌تا.
- عاملی، بهاء‌الدین محمد بن حسین؛ منهج النجاح فی ترجمه مفتاح الفلاح؛ تهران؛ حکمت؛ ۱۳۸۴.
- علیزاده مقدم، بدرالسادات و ساسان طهماسبی کیهانی؛ تاریخ تحولات سیاسی؛ اجتماعی؛ اقتصادی و فرهنگی ایران از روال ایلخانان تا آغاز حکومت صفویان؛ تهران؛ انتشارات دانشگاه پیام‌نور؛ ۱۳۹۸.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد؛ روضة الواعظین و بصیرة المتعظین؛ قم؛ انتشارات رضی؛ ۱۳۷۵.
- فخر الشریعه، حسن؛ ترجمه سست و ناهنجار ارشاد القلوب؛ علوم قرآن و حدیث؛ نشریه نور علم؛ شماره ۴۸؛ ۱۳۷۱.
- قمی؛ شیخ عباس؛ الکنی و الالقاب؛ بی‌جا؛ بی‌تا؛ بی‌تا.
- قمی؛ شیخ عباس؛ فوائد الرضویه؛ بی‌جا؛ انتشارات مرکزی؛ ۱۳۲۷.
- قمی، عباس؛ سفینه البحار؛ قم؛ اسوه؛ ۱۴۱۴.
- کاظمی، عبدالنبی؛ تکملة الرجال؛ بی‌جا؛ مهر؛ ۱۴۲۵.
- لطف‌آبادی، محسن و الهیار خلعتبری و عطاء‌الله حسنی؛ ناپایداری سیاسی در ایران قرن هشتم هجری: بررسی آماری میزان عمر حکومت‌ها و میانگین سلطنت حکام؛ مجله تاریخ ایران؛ دوره ۱۱؛ شماره ۱؛ ۱۳۹۷.

- مجلسی، محمد تقی؛ مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول (ص)؛ بی جا؛ دار الکتب الاسلامیه؛ ١٤٠٤.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار؛ بیروت؛ مؤسسة وفاء؛ ١٤٠٣.
- مدنی بجستانی، محمود؛ فرهنگ کتب حدیثی شیعه؛ تهران؛ مؤسسه انتشارات امیر کبیر؛ ١٣٨٥.
- مدنی، علیخان بن احمد؛ الدرجات الرفیعة فی طبقات الشیعة؛ بیروت؛ مؤسسة الوفاء؛ ١٩٨٣.
- مظفر، محمدرضا؛ اصول الفقه؛ بیروت؛ مؤسسة اعلمی للمطبوعات؛ ١٤١٠.
- معارف، مجید؛ جوامع حدیثی اهل سنت؛ تهران، سازمان سمت؛ ١٣٩٦.
- موسوی خوانساری، محمدباقر؛ روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات؛ قم: اسماعیلیون؛ ١٣٩٠.
- ناصری مقدم، حسین و محمد فقیهی و عباس علی سلطانی؛ نارسائی شهرت روایی در عرصه فقه و حدیث؛ مجله فقه و اصول؛ تابستان ١٣٩٢؛ شماره ٩٣؛ صص ٥٧ تا ٧٤.
- نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ قم؛ مؤسسة آل البيت (ع)؛ ١٤٠٨.